

Tudományos és filozófiai diskurzus

Az európai filozófia Edmund Husserl transzcendentális fenomenológiájával valamint a ma már részben elfeledett Nicolai Hartmann rendszerkísérletével bezáróan nagyjából univerzalista volt, ami azt jelenti, hogy egyetemes tudásra törekedett – a maga sajátos értelmében. Nem arról van szó, hogy mindentről akart mondani valamit, hanem – ahogyan főleg Immanuel Kant majd Edmund Husserl hangsúlyozta –, hogy egyetemes ismeretfeltételeket dolgozzon ki, ami episztemológiailag egy érvényes tudásmodellt is jelent. A filozófia ilyen értelemben kívánt tudományos lenni, bizonyítási rendszerében (argumentációs logikájában) elsősorban a saját elméleti alapjait (alapelveit, princípiumait) igyekezett követni és főleg rekurzíve igazolni. A filozófia tudományosságának kérdése tehát igen összetett probléma és elsősorban a filozófiát magát érinti, azonban a filozófia minden korban viszonyult a tudományhoz és a tudományos ismeretekhez is. Ezt annál inkább megtehetette, vagy meg kellett tennie, mivel művelői nem egy esetben gyakorló tudósok, kutatók voltak, akik a maguk empirikus ismereteit persze más kútfőkből is merítették, gyakran híres vitákban. A filozófia és a tudomány összekapcsolódásának tehát van egy klasszikus hagyománya, ez azonban minden esetben azt jelenti, hogy a tudományos tények – megőrizvén a maguk aktualitását – minden esetben egy gondolatmenetben célszerűen használt argumentumokká válnak.¹ Ezt a filozófiai episztémét elsősorban Arisztotelésznek köszönhetjük, akinél a biológiai-

¹ Jóllehet úgy tűnik, hogy hasonlít Aurel Codoban elképzeléséhez, gondolatmenetem – amelynek alaptkonceptiója *Az egy filozófia történetében. (Értelmezés és alkalmazás.* Scientia Kiadó. Kolozsvár, 2002.) című tanulmányomra épül – mégis igen távol áll attól, a későbbiekben jelzendő okok miatt. Mégis, a kolozsvári filozófus elképzelését érdemes hosszabban idézni, mert az egy klasszikus felfogást testesít meg. Eszerint, „A metafilozófiai előtt a filozófiai öntudat egy igen egyszerű öndefiníció alapult. Ezen definíció értelmében a filozófia megismerésként, mi több, tudományként tételezte magát, el egészen addig, míg a megismerésből kivált az, mely valódi tudományként jelenik meg a modern és a jelenkori kultúra számára.” Nézzük meg, hogyan jelenik meg a *kiválás* folyamata a hagyományban: „A filozófia hosszú időn keresztül egybemosódott a tudománnyal: Platón és Arisztotelész filozófiája egyidőben „tudomány” is, hiszen náluk a filozófia megalapozása és léte szimbiózisban van a tudományéval. (Meg kell itt azonban jegyezni, hogy az én argumentációm szempontjából, Arisztotelész tudomány-felfogása teljesen más pozícióban van.) Később Descartes és Leibniz fizikája sem különül el filozófiájuktól. Ezt a kulturális helyzetet következetesen végiggondolva a német idealizmus, különösen pedig Hegel, az abszolútum tudományával szinoním filozófiát hozott létre.” A kiválás után következik az *egymásmellettség* és a *szembenállás* jelenségként, intézményként, egy olyan helyzet, amelyből egyik fél sem profitálhat, s amely csak fokozza a zavart, félreértést és ellenérzést: „Napjainkban azonban a tudomány már nem fér meg a filozófiával, s a tudományokban már nemigen léteznek filozófiai igazságok. Az igazság a tudomány hatáskörébe tartozik, amely megállapítja és verifikálja őket, s a filozófiában csak a kísérlet és ellenőrizhetőség alól kibúvó igazság jelentkezik.” Nyilván innen származik az első és alapvető tévedés lehetősége: egyrészt elfogadni azt, hogy a tudományos igazság – nyilván folyamatában – az igazság, a filozófiai diskurzusban (hogy ne nevezzük elmélkedésnek) megfogalmazott igazságokat legjobb esetben magyarázó értékű, reziduális igazságoknak tekinteni. Ez persze a filozófia státusát megmosolyogtató módon labilissá tevő álláspont. Jeleznünk kell azonban, hogy a XX. század olyan jelentős tudósi és gondolkodói, mint például Polányi Mihály, tipologikusan más állásponton voltak. Ebben a kontextusban még erősebbé válik Codoban megfogalmazása: „Az igazság kérdésének mint kulturális éértéknek effajta tételezése nem jooogositja fel a filozófiát a tudományok megalapozására, s ezek tárgyát és axiómatikáját igazoló episztemológiai normák előírására sem. Másfelől, a tudomány sem elégszik meg részigazságokkal, hanem az abszolút igazság igényével lép fel. S míg a filozófia lemondott az átfogó rendszerek alkotásáról, addig századunk kozmológiája egyre teljesebb, a teret és időt a mezők és mikrorészecskék fizikájával összekötő elméleteekkel állt elő, amelyek – úgy tűnik – egyre inkább átvették a filozófiai rendszerek helyét. Van tehát egy olyan tudomány, a kozmológia, mely deklarált módon „a totalitás tudományának” tartja magát; ezzel szemben a filozófia alig mer a totalításra hivatkozni. Csodálkozhatunk-e akkor azon, hogy olyan, nemrég még a filozófiához tartozó kategóriák, mint szubsztancia és forma, energia és információ ma már a tudomány fogalomtárában találhatóak?” (*A filozófia mint diskurzus.* Kellék, 10.9.) Nos, az én elképzelésem szerint pontosan innen kell elkezdni újragondolnia dolgot, ugyanis a tudományokban nemcsak egyes filozófiai fogalmak jelennek meg, hanem – nevezzük egyelőre így – nemspecifikus argumentáció, másfelől a

anatómiai tudás a filozófiai rendszeralkotásba épült be és hozzájárult az ember egyetemes fogalmának kialakításához (a *fogalom* nélkül nyilván nem érdemes filozófiáról beszélni, jóllehet a posztmodernizmus elfeledtette ezt az alapvető szempontot). Az ember egyetemes fogalma azonban végig az egyik legproblematiszabb része is maradt a filozófiának, ugyanis egyetlen olyan univerzális attribútumot nem sikerült találni, amely az embert végül végképp meg tudta volna különböztetni, elválasztani az állattól. Mindig zavaró hasonlóságok sokasága maradt. S ha nem sikerül a végső különbség megtétele, azaz az emberben is marad valami az állatból, az állati princípium, akkor az ember eredendő felsőbbrendűségéről sem érdemes beszélni, az ember nem lesz a természet koronája, s ami jellemezni fogja az éppen az akcidentális jelleg, az esendőség, a relativizmusok. Ha pedig nincs emberiség, amelynek egyetemes törvénye van – szeretet és kötelesség –, akkor nincs a nemet zavartalanul képviselő ember sem. Ha nincs jó, a rossz lehet, azaz a fenyegető egyetemes pusztulás. Ennek az érvelésmódnak a betetőzője Immanuel Kant, mi annak érdekében idéztük, hogy jelezzük: minden, ami az emberrel kapcsolatos a filozófiában, az univerzális elképzelések felé vezető argumentáció, egyetemes értéke van. Azonban van egy helyi értéke is, azaz hogy önmagáról mit képvisel, milyen tudást. Kutatásaink során egyre világosabbá vált számunkra az argumentumoknak ez a kettős jelentése.

A filozófia és a tudomány összefüggésének első nagy paradigmáját Arisztotelész dolgozta ki. Egyrészt gyakorlatilag kapcsolta össze a filozófiai megfontolásokat a tudományos megfigyelésmódból származó érvelésmóddal – s ezt tartom döntő fontosságúnak a mai lehetőségek szempontjából – másrészt elméleti megfontolásokkal is igazolta álláspontját, elsősorban a *Metafizika* tudomány és filozófia viszonyáról szóló fejtegetéseiben. *A lélekről* szóló tanulmánya III. könyvének XI. fejezete a legszebb példa arra, hogy miként kapcsolódik egybe tudományos megfigyelés (tény) a filozófiai megfontolással (reflexió), hogy végül a fogalommal kapcsolatos (metafilozófiai) kijelentésekben rögzüljön:

„Azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a tökéletlenül fejlett lényekben, amelyeknek egyedüli érzékül a tapintás jutott, **(tudományos tény)** mi a mozgató **(ez a tudományos kérdés)**; vajon lehetséges-e vagy sem, hogy meglegyen bennük a képzelet és a vágy? **(Filozófiai kérdés, amely a tökéletesen kifejlett lényekre vonatkozó tudásra alapozódik.)** Látható ugyanis, hogy a fájdalom és a gyönyör megvan bennük. **(A közönségre vonatkozó tudományos tényismeret)** Ha pedig ez megvan, akkor szükségképpen vágy is lesz. **(Deduktív ismereti tény.)** De hogyan lehet képzeletük?²**(A feltevésre vonatkozó, az elméletből szükségszerűen adódó teorema.)** Vagy talán amiként mozognak is, ám határozatlanul, úgy ezek is megvannak bennük csak éppen határozatlan módon? **(A teorematikus kiterjesztés lehetőségére vonatkozó kérdés.)** Nos, az érzéki képzelet, mint mondtuk, jelen van a többi élőlényben is, a megfontolandó képzelet pedig az értelmes lényeké. **(Tudományos-elméleti tétel.)** Hiszen, hogy ezt vagy azt cselekszi-e, annak eldöntése már mérlegelés dolga. És egyetlen mérccével kell mérniük, mert az értékesebbre törekszenek: ezért több képzetből egyet képesek alkotni. **(Az értelmes lények tudományos leírása és egyben definíciója. Egyben a mérlegelés instrumentális fogalmának a bevezetése.)** Annak a hiedelemnek, hogy amazok a lények vélekedéssel sem rendelkeznek, az az oka, hogy következtetésen alapuló vélekedéssel sem rendelkeznek, márpedig ez az, ami mozgást ébreszt. **(A tökéletesebben fejlett lények logikusak, és ebből a mozgásra és a tökéletlen lények megítélésére vonatkozó következmények egyaránt származnak.)** Ezért a megfontolóképesség nincs meg a törekvésben. **(Az argumentum megismétlése.)** De néha az egyik törekvés győzi le és mozgatja a másikat, máskor meg a másik emezt – ahogy a játékban az egyik labda kiüti helyéből a másikat –, amikor a viselkedés fegyelmetlenné válik. **(Az általános összefüggés terjedelmére vonatkozó korollárium és példa.)** De természeténél fogva mindig a magasabb rendű az, amelyik az uralkodásra inkább képes és amely mozgást ébreszt. **(Általános tétel.)**

filozófia is óhatatlanul telítődik a tudományos argumentációval, s ennek igen sok formája és módja van, de alapja az, hogy mindenki kora gyermeke s a tudomány óhatatlanul beépül, s mindinkább így lesz az információs társadalom korában.

² Itt természetesen nem térhetek ki a képzelettel (fantáziával) kapcsolatos arisztotelészi problematikára, csak jelzem, hogy e kérdésnek középponti szerepe van nemcsak a lelki (vagy lelki típusú) működések, hanem a lény és a valóság kapcsolatának modellezése szempontjából is.

Ezen a ponton a kimondottan filozófiai következmények a fontosak Arisztotelész számára, ezek a mozgással és a tudással kapcsolatosak: Ennélfogva háromféle mozgás lesz.³ A tudás képességét azonban nem mozgatja semmi, az változatlan marad.⁴

Következik a mondottak legáltalánosabb értékű kiterjesztése az értelmi működések mint nyelvi-logikai funkciókkal kapcsolatban, középpontban a fogalom „kiképzésével”: Mivel pedig az ítéletalkotásnak és a beszédnek egyik fajtája az univerzáléra vonatkozik, a másik meg az egyesre – az első ugyanis azt mondja meg, hogy az ilyen és ilyen embernek ilyesmit kell cselekednie, én pedig ilyen és ilyen vagyok), vagy ez a vélemény mozgat és nem az univerzálé, vagy mindkettő, de az egyik inkább mozdulatlan marad, a másik meg nem.”⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy a tény Arisztotelésznél sem független az elmélettől⁶, a tudományos tény kiképzési módja egyaránt függ az empirikus objektivitástól (megfigyelési adatok) valamint az összefüggésbe állítás műveleteitől (nagyon sajátos módon, ez nála egyrészt elméleti igényekből is származik, azazhogy a tények kiválasztásának van valamilyen finalitása, egy demonstráció logikájába is kapcsolódnak egyfajta ponderációs elképzelésben). Arisztotelész spontánnak tűnő „átcsapásai” tudományos és filozófiai argumentáció között a legérdekesebbek, az inflexiós pontok azonban korántsem spontának vagy esetlegesek, hanem az legalapvetőbb kutatási szempontokat képviselik, tárgyiasítják. Az inflexiós lehetőségek azonban általánosabb megfontolásokra épülnek, ez pedig az okság tanára alapozódik.

A Metafizika I.Könyve I.fejezetében Arisztotelész az érzékelést az élő lények természetéhez tartozónak tartja, azonban az emlékezést már nem. Azonban „Az emberben /.../ az emlékezetből tapasztalat lesz, mert az ugyanegy dolgról szerzett sok emlékezeti benyomásból kialakul egy egységes tapasztalat lehetősége.”⁸ Aztán azt mondja, hogy a tapasztalat rokona a tudománynak, mert az a tapasztalat által alakul ki az embernek. A tudomány az emberi nem lehetőségképpen jegye lesz tehát ebben a legtágabb akceptióban. Az elméleti tudás általános tapasztalatot jelent, tudományt, az *okok tudását*, míg csupán a cselekvés, tevékenység gyakorlat önmagában nem vezet ilyen tudáshoz. A tudományban azonban ismeret és gyakorlati hozzáértés is van – a tapasztalattal szemben. (Látjuk tehát, hogy egy igen szegmentált, többszintes tudomány-fogalommal találkozunk itt. A tudománytól azonban elkülönül az igazi tudomány, azaz a bölcsesség – mely két utóbbi az első okokra és alapelvekre vonatkozik. A bölcsességet ismét több komponens jellemzi: ez egy lehetőségképpen tudás, általános, anélkül, hogy az egyesről mindent tudna; ez a nehéz én nem egykönnyen megismerhető dolgokra vonatkozik; szabatos tudás, az okok taníthatóságát jelenti; önmagáért és nem az eredményekért van. A bölcsesség *uralkodó* tudomány szemben a *szolgáló* azaz alkalmazott tudománnyal. A legnagyobb különbség az egyes tudományok és a legáltalánosabb tiszta tudomány, bölcsesség tekintetében az okok általánosságai fokában van, a tudományok ugyanis az egyes okainak a megismerésére képesek, arra valók, míg „a legbiztosabb ismeretek az elvek és okok, mert általuk és belőlük ismerjük meg a többi dolgokat, nem pedig ezeket az alájuk tartozók útján.”⁹ Itt tehát két eszménnyel, a deduktivitás és axiomatikus tudás eszményével találkozunk, de hangsúlyozzuk, eszménnyel, mert a konkrét kutatásban – márpedig az embernek a kezdeti rácsodálkozásból el kell jutnia kutatásig, melyből a tárgy magáértvalósága bontakozik ki – Arisztotelész természetesen nélkülözhetetlennek tartja majd az egyes okokat megmutatni. Ezeknek az összefüggéseknek a megmutatásában nem lehet nagy különbség az egyes kommentátorok között, Sir David Ross is ezen az úton halad.¹⁰ Ebben a filozófiatörténeti szemléletben azonban nem lehet

³ A háromféle mozgás: két, egymással harcban álló törekvés esetében vagy az egyik törekvés ébreszt mozgást, vagy a kettő keveréke. (Steiger Kornél jegyzete.)

⁴ A tudás képessége azért marad változatlan, mert a tudásnak nincsenek egymással harcban álló formái, mint a törekvésnek. (Steiger Kornél jegyzete.)

⁵ Arisztotelész: *A lélek*. Európa Könyvkiadó, 1988. 147-148.

⁶ Amint ismeretes, Quine Carnap-kritikájában érvényes módon igazolta a tény elméletfüggőségét.

⁸ Aristoteles: *Metafizika*. Hatágú Síp Alapítvány. Budapest, 1992.33.

⁹ U.o. 39.

¹⁰ Sir David Ross: *Arisztotelész*. Osiris Könyvtár, Budapest, 1996. 200-201.

eléggé megjeleníteni *azt a sajátosságot, ahogyan az általános tudomány általános okokra vonatkozása alá rendelődnek az egyes tudományok – a létezők osztályaira vonatkozó -egyes okai, azt a leginkább a kutató és argumentáló Arisztotelész gondolkodási stílusának morfológiájához trtozó megoldást, ahogyan az egyes okok összekapcsolódnak az általános okokkal, az ebből származó spontaneitást, könnyedséget, s miért ne mondhatnók itt, – narratívát.*

Az első ok megnevezésében Arisztotelész érdekes fordulattal – és itt ismét Polányi Mihály megismerés-konceptiójára hivatkozunk – azt állítja: akkor mondjuk egy tárgyra nézve, hogy tudásunk van róla, amikor abban a hitben vagyunk, hogy egész a végső okáig ismerjük. Ez a hit meggyőződés, evidencia, a teljesség perspektívájába állítja és lezárja a tudást. Az okok négyes felosztása: a. lényeg- és mibenlét-ok (amely megvilágítja a okot és kezdetet, elvként működik); b. anyag- és szubsztátum-ok; c. a mozgást kiváltó ok; d. finalitás.

Arisztotelész felfogásában igen lényeges, hogy az állítás, nyelvi formában, azaz a nyelvi létezőként is egyféle szubsztancia, vagy szubsztantivitás. A XI. Könyv III. fejezetében arról beszél, hogy a létezők közös osztályát egy közös névvel nevezzük meg, ennek alapja pedig egy közös tulajdonság. Felhívja a figyelmet a szavak használatának szemantikai-referenciális tulajdonságaira¹¹, kiemelve, hogy a létező különböző meghatározottságait egymásra és egy közös alapra visszavezetve ugyanarról a létezőről beszélünk, azaz hogy a létező megadási módjában van egyféle szabatosági kényszer egyben azonban induktív lehetőség. Argumentációs logikájának az alapja egy sajátos inflexió szabály az egyes-általános, ellentét, egység és különbözőség vonatkozásában:

„Minthogy azonban minden létező valami egy és közös jelentésre vezetetik vissza, minden ellentét i a létező első különbségeire és ellentéteire vezetendő vissza, akár sokaság és egység, akár hasonlóság és hasonlótlanág legyenek a létezőnek ezek az első különbségei, akár más valamik. Ezek ugyanis, mint megtárgyalt dolgok, már ismeretesek előttünk. Hogy aztán a létezőnek ez a visszavezetése a létezésre vagy az egységre történik-e, nem tesz különbséget. Mert ha e kettő nem is azonos, hanem mást jelent, egyik mégis használható a másik helyett, mert ami egy, az valahogyan létező is, és ami létező, egység.”¹²

Arisztotelésznek ez a koncepciója napjaink tudományfilozófiai dilemmáinak szempontjából legalábbis figyelemre méltó ami az argumentációs logikát illeti: azaz nem kompatibilizálja, hanem helyi értéküknek megfelelően használja a tudományos és filozófiai érveket. Ha pedig a tudományfilozófia elrettentően skolasztikus belső vitáira gondolunk, amelyek egyetlen dolgot kívánnak végképpen kizárni: az eredetiséget, azt kell mondanunk éppen fenti eljárása miatt elképesztő a teljesítménye. Anélkül, hogy szándékunkban lenne a kérdés teljes spektrumával szembenézni, amikor egy tudományág jeles művelői elbizonytalanodnak, tulajdonképpen mindig abbn a tekintetben bizonytalanodnak el, hogy milyen érvennyel létezik a tárgyuk s ez jellegzetesen filozófiai kérdés, amit „menet közben” és metatudományos eszközökkel, folyamatosan kell megoldani. A rossz megoldás az, ha „filozófiai alapokat” keresnek, megpróbálnak hozzárendelni

¹¹ Ezek a megfontolásai igen fontosak a mai tudományfilozófia szempontjából. Kiváló tanulmányában (*Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón*. Magyar Tudomány. 2002/3. Fehér Márta konklúzióképpen arról, hogy mi maradt meg a görög-nyugati hagyomány racionalitás-objektivitás-szemléletéből, Ian Hacking álláspontját idézi: „...egy kijelentés értelmezhető-e úgy, mint ami igaz-vagy-hamis, attól függ, vannak-e rá vonatkozó érvelési módjaink.” Lényegében ugyanez a megfontolás jellemzi a mai analitikus filozófiát, amely „a filozófiai problémák sajátosságának a tényből indul ki, s ezen az alapon megfogalmazza a filozófiai gondolkodás autonóm voltát”. Továbbmenően, az analitikus filozófusok „ úgy vélik, hogy a filozófia intellektuálisan a tudományokkal hasonlítható össze, hiszen egy filozófiai állítás nem abból meríti erejét, hogy intuitíve plauzibilis, vagy érzelmileg nagy kifejező erővel bír, hanem abból, hogy nyilvánosan megvitatható, racionálisan védhető, ellenőrizhető és felülbíráható”. Természetesen mindez nem a tapasztalati ellenőrizhetőséget jelenti, hanem azt, hogy az adott állítást érvekkel kell tudni alátámasztani, s nem szabad az ellenérvekkel szemben immunizálni”. Kelemen János: *Az analitikus filozófiáról*. Magyar Tudomány, 2002./287.

¹² *Metafizika*. 270.

valamilyen elméleti bázist egy kutatási projekthez.¹³ Lélekfilozófiai írásaiban Arisztotelész éppen ennek a dilemmának a megoldási módjára figyelmeztet, ez kétségtelenül amellet szól, hogy a tudományos érvelésben filozófiai argumentumok felbukkanhatnak és kötelező érvénnyel használni kell ilyeneket a létező státusának, fennállási módjának a megadására. A fizikában ennek számtalan példáját találjuk. (Különböző atomi vagy szubatomi részecskék, egyéb jelenségek kettős avagy akár többszörös „természete”.)

Ami a további spekulatív **kiterjesztést** illeti, azazhogy a hivatkozott ellentétek mindkét oldalát meg kell vizsgálni, és az összeset, – két megfontolásra hívjuk fel a figyelmet: az egyik az, hogy itt Arisztotelész a püthagoreizmus hagyományába bonyolódott és annak lett adója, másrészt, hogy az **összes** megvizsgálása lehetetlen, – az ilyen problémák megoldására a tudományos módszertan sokféle eljárást dolgozott ki: az indukciós eljárásmódokat, a valószínűségi és sztohasztikus képletekkel kísérletezett. És főleg a matrix- algebrai eljárásokkal, melyekkel minden értelmezhető, -- ha a fizikai függvényeket meg tudjuk teremteni, – aminthogy Arisztotelész e dolgot a mozgással kapcsolatban gondolta volt.

A tények és argumentumok kérdésében a tudományos és filozófiai diskurzusról alkotott mai felfogásunk – főleg az analitikus filozófia álláspontjának köszönhetően – szerint ezek inkább hasonlatosak, hogy a tények és argumentumok melyik oldalról – tudomány vagy filozófia oldaláról kerülnek be a diskurzusbba – az az érvelhetőség mellett ma már másodlagos ténynek számít. Arisztotelésznek az okságformák egymásba kapcsolásán alapuló megoldása spekulatívabbnak tűnik, mint tudományos és filozófiai „típusú” diskurzusainak elegyítése, amelyben az érvelésmód a döntő.

A tudományos tények – esetünkben a pszichével kapcsolatosak – a kutatás folyamatában változnak, s egyre inkább az vélik fontosabbá, hogy milyen jelentéseket tulajdonítunk nekik. E nélkül a szemantikai dinamika nélkül a fogalmak kimerülnek, de a jelentéstulajdonítás sem helyettesítheti a kutatást magát.¹⁴

¹³ Lásd ezzel kapcsolatban: Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

¹⁴ Aligha adódhatik furcsább helyzet mint amilyenbe a filozófia került – a fogalom kapcsán. Ha valamikor valaminek a fogalmi jellege vagy lehetősége volt a filozófia kérdése, ma ez a kérdés fel sem tehető. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a fogalom központi fontossága megszűnt volna, ellenkezőleg. Főleg George Lakoff kutatásai nyomán vált uralkodóvá az a nézet, hogy a fogalom igenis létezik, csakhogy a tudást megszervező mentális struktúrák formájában igen sokféle és változó alakzat, egy kapcsolási rendszer. A hegeli fogalomtanban is felleljük ezt a rendkívüli sokoldalúságot, természetesen egy alapvetően eszmei fogalomnak alárendelve.